

ДО ПРОБЛЕМИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ РЕСТИТУЦІЇ ЦЕРКОВНОЇ ВЛАСНОСТІ ТА ЦЕРКОВНОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

Найбільш гострою проблемою міжконфесійних відносин протягом періоду незалежності України залишається питання реституції церковної власності. Закон “Про свободу совісті і релігійні організації” передбачає передачу у користування релігійним організаціям об’єктів державної власності при цьому вказуючи на можливість почергового користування цими об’єктами з боку кількох релігійних організацій. Однак процедуру передачі державою майна релігійним організаціям Закон не описує, вказуючи лише, що рішення державних органів з питань володіння та користування культовими будівлями і майном можуть бути оскаржені до суду в порядку, передбаченому Цивільним процесуальним кодексом України¹.

У зв’язку з непрописаністю в Законі чітких механізмів реституції церковної власності, регулювання цього процесу здійснювалося за допомогою підзаконних нормативно-правових актів. Зокрема, 4 березня 1992 р. вийшов Указ №125 “Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна”, підписаний Президентом Л.М.Кравчуком². У ньому на органи місцевої виконавчої влади покладалося завдання “здійснити передачу релігійним громадам у власність чи безоплатне користування культових будівель, що використовуються не за призначенням; організувати інвентаризацію культового майна, що зберігається у фондах державних музеїв і архівів, для вирішення у встановленому порядку питання про можливість його подальшого використання за призначенням; сприяти релігійним організаціям у зведенні культових будівель, створенні матеріальної бази добродійної діяльності...” Однак процес передачі церковної власності виявився непротим і 22 червня 1994 року з’являється Розпорядження №53/94-рп “Про повернення релігійним організаціям культового майна”, яким Президент України Л.М. Кравчук зобов’язав місцеві органи державної виконавчої влади забезпечити до 1 грудня 1997 року передачу у безоплатне користування або повернення безоплатно у власність релігійних

---

¹ <http://www.risu.org.ua/ukr/resources/govermentsdoc/religlaw/>

² <http://www.risu.org.ua/ukr/resources/govermentsdoc/presidentedict125/>

організацій культових будівель і майна, які перебувають у державній власності та використовуються не за призначенням³.

21 березня 2002 року вийшов Указ Президента України Л.Д.Кучми № 279/2002 “Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій”, який засвідчив невирішеність проблеми реституції церковної власності⁴.

Документ зобов’язав Кабінет Міністрів України утворити до 1 травня 2002 року Міжвідомчу комісію для підготовки пропозицій щодо відновлення прав церков і релігійних організацій, які були порушені внаслідок проведення колишнім Союзом РСР тоталітарної політики стосовно релігії (далі – Міжвідомча комісія) та опрацювати механізми подолання негативних наслідків радянської релігійної політики; розробити до 1 вересня 2002 року перспективний план заходів, спрямованих на відновлення порушених прав церков і релігійних організацій, зокрема на повернення їм колишніх культових будівель, іншого церковного майна (в тому числі приміщень), що перебували у державній власності і використовувалися не за призначенням. Органам місцевого самоврядування рекомендувалося вжити заходів з відновлення порушених прав церков і релігійних організацій, зокрема щодо повернення їм колишніх культових будівель, іншого церковного майна (в тому числі приміщень), що перебували у комунальній власності і використовувалися не за призначенням.

На виконання Указу Президента Кабінет Міністрів України видав Розпорядження № 564-р від 27 вересня 2002 р. “Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій”. Відповідно до перспективного плану місцеві та центральні органам виконавчої влади отримали конкретні завдання щодо організації процесу реституції церковної власності⁵.

Необхідно зазначити, що ще до появи зазначеного Указу, Кабінет А.Кінаха здійснив кілька кроків, спрямованих на пом’якшення процедури передачі релігійним організаціям культових будівель,

³ http://www.risu.org.ua/ukr/resources/governmentsdoc/presidentorder53_94/

⁴ http://www.risu.org.ua/ukr/resources/governmentsdoc/presidentedict279_2002/

⁵ <http://www.kmu.gov.ua/mainanons.html>

визнаних визначними пам'ятниками історії та архітектури.

9 серпня 2001 р. з'явилася Постанова Кабінету Міністрів № 1005 “Про використання культових споруд – визначних пам'яток архітектури, які не підлягають передачі у постійне користування релігійним організаціям”⁶.

Постановою №137 від 14 лютого 2002 р. Кабінет Міністрів встановив, що “культові будівлі – визначні пам'ятки архітектури, які не підлягали передачі у постійне користування релігійним організаціям, можуть передаватися їм у користування тільки після вирішення питань, пов'язаних з переміщенням навчальних закладів, архівних установ і закладів культури, що займають ці культові будівлі, до інших приміщень”⁷.

Однак відсутність чітких правил передачі державного майна релігійним організаціям призводила до того, що цей процес узалежнювався від суб'єктивних факторів. Більш гостро цю проблему відчули регіони, де передача культового майна часто залежала від суб'єктивної позиції окремого чиновника.

У зв'язку із цим, на п'ятнадцятому році незалежності в Україні врешті з'являється проект Закону “Про повернення майна культового призначення релігійним організаціям”, підготовлений Міністерством юстиції у 2006 р.⁸ Законопроект чітко і детально описував процедуру передачі майна релігійним організаціям. У преамбулі до проекту Закону зазначалося, що ним визначаються загальні засади повернення релігійним організаціям та їх правонаступникам майна культового призначення у власність, яке належало їм до моменту його переходу у державну власність. Об'єктом повернення, згідно проекту Закону визначаються культові будівлі та майно, що перебувають у користуванні релігійних організацій, та інше майно культового призначення, що може бути повернене. При неможливості повернення такого майна релігійній організації передається рівноцінне майно. Культові споруди, в яких розташовані заклади соціальної сфери, передбачається повернути релігійним організаціям після надання цим закладам інших об'єктів для розміщення. Земельні ділянки, на яких розташовані культові будівлі, а також колишні культові будівлі, що підлягають поверненню релігійним організаціям, передаються останнім у власність в порядку, передбаченому Земельним кодексом

⁶ http://www.risu.org.ua/ukr/resources/govermentsdoc/kmuresolution1005_2001/

⁷ http://www.risu.org.ua/ukr/resources/govermentsdoc/kmuresolution137_2002/

⁸ http://www.risu.org.ua/text/proekt060616_majno.rtf

України.

Право на повернення майна культового призначення, згідно проекту, отримують релігійні організації, що на законних підставах користуються цим майном або ті, які можуть документально підтвердити, що культове майно до моменту його переходу у власність держави, належало їм або релігійним організаціям, правонаступниками яких вони є. Майно повертається релігійним організаціям в порядку, встановленому Законом України «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності». Спори між релігійними організаціями та їх правонаступниками відносно прав на майно культового призначення підлягають вирішенню виключно в судовому порядку.

Таким чином, після низки невдалих спроб вирішити основні проблеми відносин у релігійній сфері через прийняття нового Закону про свободу совісті і релігійні організації, влада, в особі Міністерства юстиції, вирішила долати ці проблеми завдяки прийняттю локальних, спрямованих на вирішення конкретних проблем міжконфесійних відносин, законодавчих актів. Виявом такого прагнення стала підготовка вище аналізованого законопроекту. В цілому, сама ідея прийняття таких локальних законів, на нашу думку, заслуговує позитивної оцінки, оскільки дає можливість розв'язувати проблему міжконфесійного протистояння частинами, крок за кроком. Однак, з іншого боку, сам законопроект викликає певні сумніви стосовно можливості вирішити майнові конфлікти запропонованими методами. Труднощі можуть виникнути на стадії пошуку документів, що підтверджують право власності, з огляду на те, що не завжди такі документи збереглися, а якщо й збереглися, то багато з культових споруд неодноразово змінювали власника (як, наприклад, греко-католицькі церкви, що після 1946 р. перейшли у підпорядкування РПЦ, а особливо старовинні храми – пам'ятники історії та архітектури) і тому можлива наявність кількох документів, що підтверджуватимуть право на їх володіння. При цьому, крім іншого, не варто виключати можливості фальсифікацій або приховування архівних документів, адже ціна питання надзвичайно висока. Крім того, можливість появи нових документів може призвести до своєрідного рейдерства в релігійному середовищі, коли релігійні організації житимуть в стані постійної загрози перед можливістю втратити храм за вироком суду. Занепокоєння викликає той факт, що вирішальне слово при передачі культового майна належить місцевим органам державної влади або органам місцевого самоврядування, які, як відомо, в різних регіонах

не позбавлені симпатій чи антипатій до окремих конфесій. Аналіз законопроекту дає підстави зробити висновок, що найбільшою мірою він відповідає інтересам УПЦ, якій найлегше довести своє правонаступництво від Українського екзархату РПЦ, що означатиме наявність юридично обґрунтованих претензій на володіння майже всіма православними храмами, що були побудовані до здобуття Україною незалежності.

Очевидно наявність цих та інших причин не дозволила формалізувати законопроект в Закон. Однак і не варто чекати на легку долю таких документів, адже стосуються вони найбільш гострого питання міжцерковних відносин – питання власності.

До проблеми реституції церковної власності від 2001 р. разом із прийняттям нового Земельного кодексу додалася проблема володіння та користування з боку релігійних організацій земельними ділянками. Старий земельний кодекс (від 18 грудня 1990 р.) визнавав релігійні організації суб'єктом права постійного та тимчасового користування землями, що перебувають у державній власності. Новий Земельний кодекс (25 жовтня 2001 р.) надав право постійного користування земельними ділянками із земель державної та комунальної власності лише підприємствам, установам та організаціям, що належать до державної та комунальної власності, прирівнявши релігійні організації до суб'єктів права оренди земель державної та комунальної форми власності. Право постійного користування відрізняється від права оренди землі тим, що передбачає безстрокове та безоплатне користування нею. Зважаючи на те, що релігійні організації є неприбутковими (невеликими земельними ділянками володіють в основному монастирі), викуп або оренда землі для них є непосильним тягарем. Таким чином, від моменту прийняття нового Земельного кодексу релігійні організації та сили, що представляють їх інтереси, прагнуть відновити норму, що повернула б їм право на постійне користування земельними ділянками.

Земельне питання було підняте у Перспективному плані, затвердженому розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2002 р. № 564-р. У ньому на Державний комітет з земельних ресурсів Міністерство юстиції України і Держкомрелігій покладалося завдання протягом 2003 року розробити законопроект про надання релігійним організаціям земельних ділянок⁹.

7 листопада 2003 року Кабінет Міністрів подав на розгляд у

---

⁹ <http://www.kmu.gov.ua/mainanons.html>

першому читанні до Верховної Ради України проект Закону України “Про внесення змін до Земельного кодексу України” (реєстр. № 4023 від 25.07.2003 р.), у якому пропонувалося надати релігійним організаціям України право постійного користування земельними ділянками із земель державної та комунальної власності. Цей законопроект підтримали і рекомендували парламенту прийняти за основу у першому читанні Комітети Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин і з питань культури та духовності¹⁰. Однак успішно пройшовши перше читання (18 листопада 2003р. за нього проголосувало 230 народних депутатів), у другому читанні, що відбулося 18 березня 2004 р., законопроект було відхилено (лише 190 голосів – за). За повідомленням Інституту релігійної свободи, однією з основних причин відхилення законопроекту стало лобіювання з боку окремих депутатів (Р.Сафіуллін, С.Бубка, Г.Манчуленко) питання щодо внесення до тексту проекту у другому читанні поправки, якою передбачалося визначення спортивних споруд, які використовуються за цільовим призначенням, суб’єктами права постійного користування земельними ділянками із земель державної та комунальної власності. На це не погодилася частина депутатів готових голосувати за первісну редакцію законопроекту, у відповідь ініціатори поправки не взяли участь у голосуванні¹¹.

Ініціаторами наступної спроби внести поправки до 92 статті Земельного кодексу були народні депутати Л.Черновецький та О.Турчинов, які у квітні 2004 р. подали на розгляд Верховної Ради України законопроекти за № 5354 та № 5354-1. Метою законопроектів було визначення релігійних організацій суб’єктами права постійного користування земельними ділянками із земель державної і комунальної власності¹². З активною підтримкою цих законопроектів виступили предстоятелі найвпливовіших церков, що засвідчило їх звернення до голови Верховної Ради В.Литвина, керівників депутатських фракцій і груп та народних депутатів України¹³.

12 травня Верховна Рада України внесла поправку у 92 статтю Земельного кодексу, але стосувалася вона лише громадських організацій інвалідів України. Під час обговорення цього питання О.Турчинов намагався переконати депутатів додати до суб’єктів права

---

¹⁰ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;389/>

¹¹ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;767/>

¹² <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article:983/>

¹³ <http://www.liga.kiev.ua/news/show/?id=110805>

постійного користування землею державної та комунальної форми власності окрім організацій інвалідів ще й релігійні організації. Однак його ініціатива не була підтримана. Аргументував відмову член фракції Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) І.Шурма Він зазначив, що даний законопроект створює прецедент розширення переліку суб'єктів права постійного користування земельними ділянками, що не відповідає концепції Земельного кодексу України¹⁴.

21 жовтня 2004 року Верховна Рада України, незважаючи на чисельні звернення релігійних організацій та порушуючи обіцянку, яку дав 30 вересня під час зустрічі із Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій прем'єр-міністр В.Янукович щодо сприяння у вирішенні цього питання, відхилила законопроекти № 5354 та № 5354-1. Перший із них підтримали 150 народних депутатів, другий – 156. Пропозицію щодо внесення законопроектів на повторне перше читання підтримало 150 депутатів, що означало їх остаточне відхилення. За прийняття зазначених змін до Земельного кодексу України проголосували депутатські фракції „Наша Україна”, Блок Юлії Тимошенко, Народно-аграрної партії України та група „Центр”. Інші фракції і групи, включаючи фракцію комуністів, Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), „Регіони України”, Соціалістичної партії України, „Трудова Україна”, „Єдина Україна”, не брали участі у голосуванні¹⁵.

Українським церквам не тільки не вдалося відновити норму старого Земельного кодексу, що надавала їм право постійного користування землею, вони ще й змушені були протестувати проти наміру парламентського Комітету з питань аграрної політики та земельних відносин рекомендувати Верховній Раді України прийняти законопроект „Про внесення змін до Закону України „Про плату за землю” (реєстр. № 4564, автори – О.Борзих, М.Гладій). Ним передбачалося скасування пільг з оплати за землю всім без винятку підприємствам, установам та організаціям, у тому числі й релігійним організаціям (пункт 5 статті 12 Закону України “Про плату за землю” звільняє від земельного податку “зареєстровані релігійні та благодійні організації, що не займаються підприємницькою діяльністю”). На думку авторів проекту, таким чином вдалося б урегулювати питання

---

¹⁴ Стенограма засідання ВРУ від 12.05.2004// http://www.rada.gov.ua/zakon/skl4/5session/STENOGR/12050405_47.htm)

¹⁵ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;3430/>

щодо раціонального використання земельних ділянок в частині створення рівних умов для всіх власників та землекористувачів по сплаті земельного податку¹⁶. Однак цей законопроект не знайшов підтримки у народних депутатів України.

Новий виток “боротьби за землю” розпочався у 2006 р. 6 лютого керівники найбільших християнських церков України звернулися до депутатів парламенту з проханням, щоб вони протягом роботи останньої сесії Верховної Ради України четвертого скликання розглянули і ухвалили законопроект № 8409 (автори – В.Стретович, О.Білорус, Я.Сухий та інші) “Про внесення змін до частини другої статті 92 Земельного кодексу України”, яким відновлювалося право релігійних організацій на постійне користування земельними ділянками із земель державної та комунальної власності¹⁷. 8 лютого Комітет Верховної Ради з питань аграрної політики та земельних відносин підтримав цей законопроект¹⁸. Розгляд законопроекту був запланований на 23 лютого. Однак він так і не був висунутий на обговорення.

Вже у складі Верховної Ради України п'ятого скликання 30 червня 2006 р. депутат В.Стретович учергове реєструє законопроект „Про внесення змін до статті 92 Земельного кодексу України” (щодо права релігійних організацій на постійне користування землею), який цього разу отримав реєстраційний №1101¹⁹. Законопроект було підтримано під час засідання Секретаріату Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, що відбулося 12 вересня²⁰. 20 вересня 2006 року Комітет Верховної Ради з питань аграрної політики та земельних відносин розглянув і рекомендував Верховній Раді прийняти зазначений законопроект як закон²¹. 2 жовтня 2006 року керівники провідних конфесій – члени Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій направили звернення до голови Верховної Ради, лідерів парламентських фракцій та Кабінету Міністрів з проханням підтримати законопроект. Звернення підписали керівники найбільш впливових християнських конфесій, у тому числі УПЦ²².

Одночасно до Верховної Ради України надійшов альтернативний законопроект реєстраційний №2060 від народного депутата

¹⁶ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;730/>

¹⁷ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;8993/>

¹⁸ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;9040/>

¹⁹ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;10791/>

²⁰ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;11886/>

²¹ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;12082/>

²² <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;12177/>

О.Турчинова, який відрізнявся від проекту В.Стретовича тим, що передбачав необхідність повернення землі у випадку припинення діяльності релігійною організацією²³.

17 жовтня 2006 року законопроекти були винесені на розгляд Верховної ради. За відсутності В.Стретовича їх представив О.Турчинов. Він намагався переконати депутатів, що законопроекти не спрямовані на створення преференцій щодо землеволодіння для нетрадиційних або “шкідливих” конфесій, адже такі, згідно чинного законодавства, взагалі не можуть бути зареєстровані. Найбільш зацікавлені у прийнятті такого закону, на переконання доповідача, саме “традиційні” церкви – УПЦ, УПЦ КП, УГКЦ, які є найбільшими користувачами землі (зокрема УПЦ користується понад 4,5 тис. гектарів землі), а протестантські релігійні організації використовують всього близько 2 відсотків земель, що перебувають у церковному користуванні. Особливої гостроти дане питання набуває у зв’язку із закінченням у 2006 р. пільг щодо плати за землю з боку релігійних організацій. О.Турчинов переконував депутатів у тому, що більшість релігійних організацій не зможе платити за землю за новими ставками і збанкрутує.

Під час обговорення представник комітету Верховної Ради з питань аграрної політики та земельних відносин В.Бевзенко звернув увагу на неврегульованість у проекті закону питання щодо цільового призначення земель і запропонував внести у текст законопроекту слова „для будівництва та експлуатації культових споруд”. Комітет виступив з ініціативою доопрацювання документу. Позицію Комітету з питань культури і духовності висловив депутат від фракції Регіонів Ю.Болдирєв. Він заявив, що Комітет відхиляє ці законопроекти, з метою не допустити заволодіння землею нетрадиційними конфесіями. Перш ніж приймати рішення щодо землі, необхідно “сепарувати” конфесії для чого необхідно прийняти новий закон про релігійні організації. Ю.Болдирєв назвав О.Турчинова “священнослужителем нетрадиционной конфессии” і запевнив, що саме цей факт пояснює мотиви його дій.

Соціаліст М.Садовий переконував депутатів, що для віруючого не потрібні земельні ділянки, але вони потрібні для релігійних організацій, які “намагаються використати стан тієї чи іншої душі, тієї чи іншої особистості для вирішення тих чи інших моментів у

---

²³http://portal.rada.gov.ua/control/uk/publish/article/news_left?art_id=76955&cat_id=37486

діяльності своєї структури”. На його думку, народні депутати не повинні лобювати ті чи інші віросповідання, чи ту чи іншу течію, тим більше, що земельна проблема може загострити міжконфесійне протистояння.

Проти прийняття законопроектів виступив представник “Нашої України” Я.Кендзьор, будучи невдоволеним тим, що у них йдеться про релігійні організації, а не релігійні громади.

Представник КПУ К.Самойлик сформулювала позицію своєї партії, яка полягала у переконанні в необхідності прийняття базового Закону про релігійні об’єднання, який мав би вирішити усі питання пов’язані з діяльністю релігійних організацій.

Верховна Рада України відхилила обидва законопроекти. За законопроект №1101 проголосувало 125 депутатів, за №2060 – 120. З політичних сил, представлених у Верховній Раді, лише фракція БЮТ проголосувала за дані проекти²⁴.

Однак дорогу осилить лише той, хто йде. Вже 30 жовтня 2006 року у Верховній Раді було зареєстровано новий проект Закону щодо права релігійних організацій на постійне користування земельною ділянкою, реєстраційний № 2426 (автори народні депутати Р.Лук’янчук, О.Турчинов та Я.Сухий)²⁵

Отже, ми є свідками того, як політика у черговий раз поборює право. У діях кожної політичної групи легко читаються інтереси тієї чи іншої конфесії. Для регіоналів і комуністів поправки до Земельного кодексу та законодавства, що регулює процес повернення церковного майна не вирішують основної проблеми лобійованої ними церкви. Вони прагнуть прийняття нового базового Закону, який надав би релігійним об’єднанням статус юридичної особи. Тільки після цього має сенс змагання за землю і церковну власність. Нашоукраїнці навпаки настоюють, щоб в нормативно правових актах фігурував термін “релігійна громада”, тим самим відстоюючи інтереси УПЦ КП, яка намагається не допустити надання релігійним об’єднанням статусу юридичної особи. Соціалісти взагалі по традиції недовірко ставляться до усіх релігійних організацій та заперечують саму необхідність надання їм у власність і користування об’єктів держаної власності. І лише бютівці, і то лише, на нашу думку, з почуття солідарності до одного із своїх лідерів,

---

²⁴ http://www.rada.gov.ua/zakon/skl5/2session/STENOGR/17100602_19.htm

²⁵ http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=28468

підтримали законопроект про внесення поправки до Земельного кодексу. За таких умов, коли навіть найменш принципові рішення не приймаються через системний конфлікт інтересів, сподіватися на появу базових нормативно-правових актів, що регулюватимуть відносини у релігійному середовищі не має жодних надій (зважимо ще й на те, що навіть у випадку прийняття нового Закону про свободу совісті і релігійні організації на його шляху швидше за все встане президентське вето, подолати яке у цього та й будь якого іншого українського парламенту ніколи не вистачить сил).

Таким чином, якщо праву заважає політика, то вирішити кризу можна лише прийняттям політичних рішень. Тому, незважаючи на девальвацію у суспільній свідомості ідей прийняття політичних декларацій на шталт Універсалу національної єдності, іншого виходу не існує. Однак для того щоб ці декларація мали реальну силу – вони не повинні нагадувати ультиматуми, внаслідок виконання яких “переможець отримує все”. Такі документи мають базуватися на взаємних поступках. Різними політико-релігійним групам треба пам’ятати, що спільний знаменник, як правило, виводиться від невеликих чисел і бути готовими отримати синицю в руки. Від цього залежить суспільний мир і спокій.